

Tomasz SKIBIŃSKI SAC
(Warszawa, UKSW)

LISTY KATOLICKIE W STAROŻYTNOŚCI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Siedem ksiąg nowotestamentalnych, określanych mianem „Listów katolickich”, należy do najkrótszych Pism Nowego Testamentu i generalnie całego Pisma Świętego. W całości obejmują zaledwie 21 rozdziałów (Jk, 1P, 1J – liczą po 5 rozdziałów; 2P – 3 rozdziały; 2J, 3J, Jud – po jednym rozdziale). To jednak wokół tych pism toczyła się duża część dyskusji dotyczących kanonu Nowego Testamentu, a ich droga do powszechnego przyjęcia w Kościele jako ksiąg kanonicznych była długa i złożona. Pięć spośród tych ksiąg należy też do tzw. ksiąg deuterokanonicznych Nowego Testamentu, a są to Jk, 2P, 2-3J i Jud¹. Nie stanowią one również jednolitej całości myśli i teologii, jak *corpus paulinum*, gdyż były pisane przez różnych autorów. Ponieważ zaś celem tych listów było nie tyle przedstawienie nowych treści dogmatycznych, ile umocnienie wiary chrześcijańskiej, dlatego nie cieszyły się tak wielką popularnością w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, jak listy św. Pawła. Chociaż już Kasjodor stwierdził, że istniały do nich nieliczne komentarze², to jednak z pewnością nie były one nieobecne, a nawet mimo ich charakteru i krótkości ceniono je oraz cytowano w literaturze i historii pierwotnego Kościoła³.

Celem niniejszego artykułu jest krótkie przedstawienie miejsca i recepcji listów katolickich w Kościele pierwszych wieków (kanoniczność listów katolickich, ich kolejność i miejsce w kanonie biblijnym, nazwa „listy katolickie”) oraz prezentacja najważniejszych starożytnych komentarzy do tych ksiąg.

¹ Pozostałe dwie księgi deuterokanoniczne Nowego Testamentu to List do Hebrajczyków i Apokalipsa św. Jana. Samo określenie „księgi deuterokanoniczne” zostało użyte po raz pierwszy przez Sykstusa ze Sieny (1528-1569) na określenie ksiąg biblijnych, których przynależność do kanonu biblijnego była negowana w niektórych środowiskach i okresach historycznych. Nie jest więc w żadnej mierze wyznacznikiem rangi księgi, lecz właśnie jej historii i drogi do miejsca w kanonie.

² Por. *Institutiones divinae litterarum* 8, 4-11, PL 70, 120, lub FCh 39/1, 160-164: „Dictae sunt igitur annotationes epistularum a nonnullis breviter comprehensae”.

³ Por. A. Genovese, *Introduzione a Giacomo, 1-2 Pietro, 1-3 Giovanni, Giuda*, Roma 2005, 15.

I. KANONICZNOŚĆ LISTÓW KATOLICKICH

Historia kształtowania się kanonu Nowego Testamentu⁴, w tym także grupy Listów katolickich, rozciąga się na przestrzeni kilku wieków. W tym okresie poszczególne Kościoły lokalne korzystały z różnych ksiąg świętych, uznając ich autorytet i powagę. Niektóre z nich pozostawiły także spisy, określające autorytatywnie, które księgi należy przyjąć, a które odrzucić; podobne spisy przekazali także niektórzy Ojcowie Kościoła i pisarze wczesnochrześcijańscy. Są to jednak dokumenty nieliczne i zasadniczo, by poznać opinię poszczególnych autorów na temat autorytetu określonych ksiąg, trzeba dokładnie analizować ich dzieła⁵.

W Kościele katolickim kanon biblijny został ostatecznie w sposób dogmatyczny zdefiniowany dopiero 8 IV 1546 r. przez Sobór Trydencki w dokumencie *Decretum de libris sacris et de traditionibus recipiendis*⁶. Dekret ten jest zasadniczo tylko powtórzeniem listy ksiąg kanonicznych, zamieszczonej w *Decretum pro Iacobitis* (4 II 1441) poprzedniego Soboru Florenckiego⁷. Niemniej jednak pierwsze decyzje synodalne dotyczące kanonu biblijnego są dużo starsze. Pierwsze listy przedstawiające kanon Nowego Testamentu już w ostatecznej formie pojawiają się na przełomie IV i V wieku. Na Zachodzie taki spis zawiera *Dekret Damazego I z 382 r.*⁸ oraz akta synodów afrykańskich, mających miejsce na przełomie IV i V wieku: w Hipponie (393) i w Kartaginie (397 i 419), w których brał udział Augustyn, a które przytaczają identyczny kanon biblijny, jaki ustalił później wspomniany Sobór Trydencki. Akta synodu w Hipponie

⁴ Na ten temat por. np. B.M. Metzger, *The Canon of the New Testament. Its origin, development and significance*, Oxford 1987; L.M. McDonald, *The formation of the Christian Biblical Canon*, Nashville 1988.

⁵ W tego typu poszukiwaniach nieocenioną pomocą jest *Biblia Patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*, wydawana w Paryżu, począwszy od 1975 roku – dotychczas ukazało się już 7 tomów obejmujących dzieła Ojców Kościoła oraz suplement ukazujący wykorzystanie Starego Testamentu przez Filona Aleksandryjskiego.

⁶ Por. *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. H. Denzinger – A. Schönmetzer, wyd. 37, Bologna 1995 (= DS), § 1501-1505.

⁷ Por. DS § 1335.

⁸ Por. *Decretum Damasianum de libris recipiendis seu de explanatione fidei in concilio Romano sub Damaso papa statutum*, PL 19, 792C-793A, DS § 179-180. Fragment dotyczący Listów katolickich, umieszczonych na końcu kanonu biblijnego, po Apokalipsie i Dziejach Apostolskich brzmi następująco: „Item epistolae canonicae [can. ep.] numero 7: Petri apostoli epistolae 2, Iacobi apostoli ep. 1, Iohannis apostoli ep. 1, alterius Iohannis presbyteri ep. 2, Iudae zelotis apostoli ep. 1” (DS 179, tłum. polskie w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła III* 1, oprac. J.M. Szymusiak – S. Głowa, Poznań 1989², 107). W tekście zwraca uwagę rozróżnienie między Janem Apostołem a Janem Prezbiterem. W ten sam sposób przedstawia tę kwestię również Hieronim, który był obecny na tym synodzie, por. *De viris illustribus* 9 i 18, PL 23, 623-624 i 637-638. Później jednak, w wersji tekstu podanej przez *Decretum Gelasianum* (DS § 350), wszystkie trzy listy przypisano Janowi Apostołowi, por. DS, przypis do § 180.

zagięły, ale zgodnie z tradycją, interesujący nas kanon 36 tegoż synodu, odpowiada, z wyjątkiem pewnych drobnych zmian, 47 kanonowi synodu w Kartaginie z 397 r.⁹, który w odniesieniu do Nowego Testamentu brzmi następująco:

„Novi autem Testamenti: Evangeliorum libri quatuor, Actus Apostolorum liber unus, Pauli Apostoli epistolae tredecim, eiusdem ad Hebraeos una, Petri duae, Ioanni tres, Iacobi una, Iudae una, Apocalypsis Ioannis. [Additur in quodam cod.] [...] ut de confirmando isto canone transmarina Ecclesia consulatur”¹⁰.

Na Wschodzie ostateczną listę ksiąg kanonicznych jako pierwszy przekazuje Atanazy Wielki w 39 liście wielkanocnym z 367 roku¹¹. Wylicza on w następujący sposób interesujące nas księgi Nowego Testamentu:

„καὶ ἐπιστολαὶ καθολικαὶ καλούμεναι τῶν ἀποστόλων ἑπτὰ· οὗτος μὲν Ἰακώβου α', Πέτρου δὲ β', εἶτα Ἰωάννου γ', καὶ μετὰ ταύτας Ἰουδα α'"¹².

O ile na Zachodzie, wspomniane wyżej listy oznaczają zasadniczo początek powszechnej zgody Kościołów co do kanonu nowotestamentalnego, o tyle na Wschodzie droga do jedności była jeszcze długa i dopiero w VII wieku można mówić o jednomyślności¹³. Oczywiście rzeczą jest, że zanim doszło do tej jednomyślności i ostatecznej definicji kanonu, pojawiały się także inne katalogi ksiąg kanonicznych, bardziej lub mniej różniące się między sobą.

Przedstawienie tego zagadnienia w oparciu o przykłady warto rozpocząć od najstarszego dokumentu zawierającego kanon ksiąg Nowego Testamentu, czyli od tzw. *Kanonu Muratoriego*¹⁴. Zawiera on listę sporządzoną na Zacho-

⁹ Por. *Breviarium Hipponense* 36, CCL 149, 43. Został też powtórzony, prawie w niezmiennionej formie, w kanonie 24 (lub 29) synodu kartagińskiego z 419 r., por. DS, wstęp do § 186.

¹⁰ *Canones Concilii Carthaginiensis (419) in causa Apiarii* 24, CCL 149, 108, DS § 186. Kanon podany na synodzie w 419 r. ma następującą konkluzję: „Hoc etiam fratri et consacerdoti nostro sancto Bonifatio, urbis Romae episcopo, vel aliis earum partium episcopis pro confirmando isto canone innotescat, quia et a Patribus ita accepimus in Ecclesia legenda”, por. DS, przypis do § 186. Analogiczna lista ksiąg zawarta jest także w liście papieża Innocentego I z 20 II 405 r. do Eksuperiusza, biskupa Tuluzy, por. *Epistula* 6 (Consulenti tibi), 7, 13, PL 20, 502, DS § 213, gdzie odnośnie ksiąg Nowego Testamentu czytamy następująco: „Item Novi Testamenti: Evangeliorum IV, Apostoli Pauli epistolae XIII [XIV], epistolae Iohannis III, epistolae Petri II, [epistula Iudae I], epistula Iacobi I, Actus Apostolorum, Apocalypsis Iohannis”.

¹¹ Por. H. Drobner, *Patrologia*, Casale Monferrato 1998, 62.

¹² *Epistula* 39, PG 26, 1438.

¹³ Dokumentem, który ostatecznie przyjął taki kanon Nowego Testamentu, składający się z 27 ksiąg, było orzeczenie Synodu Trullańskiego II (692 r.), aprobujące listę zawartą we wcześniejszych *Kanonach Apostolskich*, por. *Concilium II in Trullo*, can. 2, w: *I Canoni dei Concili della Chiesa Antica*, t. 1: *I Concili Greci*, ed. C. Noce – C. Dell'Osso – D. Ceccarelli Morolli, SEA 95, Roma 2006, 104.

¹⁴ Jego tekst oryginalny wraz z tłum. polskim, por. E. Dąbrowski, *Prolegomena do Nowego Testamentu*, Warszawa 1960³, 55-58. Dokument ten został odkryty w 1740 r. w Bibliotece Am-

dzie, prawdopodobnie w Rzymie, pod koniec II wieku¹⁵, zawierającą 22 z 27 ksiąg, które ostatecznie znalazły się w kanonie Nowego Testamentu. W tekście brakuje początku, w którym zawarta była, co w sposób dość oczywisty wynika z kontekstu, informacja o ewangeliach wg św. Mateusza i wg św. Marka. Ponadto tekst zalicza do ksiąg kanonicznych *Apokalipsę Piotra*, natomiast *Pasterza Hermasa* uznaje za dzieło użyteczne do lektury, ale nie pozwala go czytać publicznie w Kościele. Odrzuca też pisma autorów gnostycznych. Interesujący nas fragment dotyczący listów katolickich przedstawia się następująco:

„Cóż więc dziwnego, że Jan tak stanowczo poszczególne rzeczy także w listach swoich podaje, mówiąc o sobie: «Cośmy widzieli na oczy i cośmy słyszeli uszyna i czego ręce nasze dotykały, tośmy wam napisali». Tak więc nie tylko jako ten, co widział i słyszał, lecz także jako ten, co napisał o wszystkich sprawach cudownych Pana według porządku opowiada [...]. List zaś Judy i dwa wyżej wspomnianego Jana są przyjęte w Kościele katolickim”¹⁶.

Choć generalnie lista ksiąg przytoczona w *Kanonie Muratoriego* jest bardzo zbliżona do ostatecznej wersji kanonu Nowego Testamentu, natychmiast rzuca się w oczy, że nie dzieje się tak w odniesieniu do Listów katolickich, ponieważ przytacza ich tylko 3. Zwraca tu szczególną uwagę brak akceptacji dla 1P, który zasadniczo był już powszechnie przyjmowany przez Ojców tego okresu: Ireneusza, Tertuliana, Klemensa i Hipolita.

Przyjrzyjmy się kilku najstarszym Ojcom Kościoła. Gwoli wprowadzenia w poniższą krótką prezentację, należy zauważyć, że przy braku innych przesłanek, nieobecność cytatów danej księgi w dziełach konkretnego autora, nie musi oznaczać jej odrzucenia, lecz także brak okazji do cytowania, wynikający niejednokrotnie z jej krótkości lub małego znaczenia doktrynalnego. Ponadto, przy braku jasnego określenia źródła cytowanego tekstu, co u pierwszych autorów jest powszechne, oraz wobec dość swobodnego parafrazowania tekstów biblijnych, niektóre aluzje biblijne niekoniecznie będą jednoznacznie rozpoznawalne. Jest to tym bardziej trudne w miejscach, w których interesujące nas listy nawiązują do ksiąg biblijnych Starego Testamentu.

Nie wchodząc w tym miejscu w szczegóły dotyczące uznawania autorytetu czy też kanoniczności listów katolickich przez pierwszych Ojców, ani nawet nie analizując ich wykorzystania, możemy podać kilka przykładów i sformułować kilka uwag ogólnych. Otóż pisma Ojców Apostolskich są świadectwem znajo-

brozjańskiej w Mediolanie przez Ludwika Antoniego Muratoriego (1672-1750), w kodeksie z VIII wieku.

¹⁵ Na temat daty i miejsca powstania tekstu por. Ph. Henne, *La datation du canon de Muratori*, RB 100 (1993) 54-75.

¹⁶ *Fragmentum Muratorianum*, w: Dąbrowski, *Prolegomena*, s. 57-58.

mości prawie wszystkich ksiąg Nowego Testamentu. Jedyną księgą, która nie jest wykorzystana przez żadnego z autorów tej grupy to trzeci List św. Jana¹⁷. Justyn nawiązuje do Jk, 1P, 1J, nie wykluczając nigdzie pozostałych ksiąg (2P, 2J, 3J, Jud)¹⁸. Ireneusz zaś nie przytacza w swoich dziełach listy ksiąg biblijnych uznawanych przez niego za kanoniczne. Nie wyklucza też z kanonu żadnego z listów katolickich, ale przy tym nie korzysta w żadnym miejscu z 3J oraz Jud¹⁹. Podobnie Tertulian nie cytuje dwóch z grupy Listów katolickich – II i III Listu św. Jana²⁰. Cyprian natomiast korzysta z Jk 1P, 2P, 1J, jednak nie znajdujemy w jego dziełach odniesień do 2J, 3J oraz Jud²¹.

Nieco więcej jesteśmy w stanie powiedzieć o Klemensie Aleksandryjskim. Jak inni, cytuje lub nawiązuje on do wielu ksiąg Nowego Testamentu: czterech Ewangelii, Dziejów Apostolskich, czternastu listów Pawła (Hbr uznawał też za dzieło Pawłowe), oraz wszystkich Listów katolickich z wyjątkiem 3J. Jego postać i odniesienie do Pisma Świętego są opisane przez Euzebiusza w *Historii Kościelnej*²², w której czytamy, że Klemens Aleksandryjski podał w *Zarysach (Hypoteposeis)* krótkie wyjaśnienia całego Pisma Świętego Nowego Testamentu, nie opuszczając pism kontrowersyjnych, czyli *Listu Judy* i innych listów katolickich²³.

W odniesieniu do Orygenesza, *Biblia Patristica*²⁴ podaje odnośniki do wszystkich ksiąg kanonicznych, jednak Aleksandryjczyk z całą pewnością nie traktował wszystkich ksiąg jednakowo. Naszym pierwszym źródłem starożytnym jest tu ponownie Euzebiusz. We wspomnianej już *Historii Kościelnej*²⁵ informuje, że spośród Listów katolickich Orygenes przyjmował bez żadnych zastrzeżeń tylko 1P i 1J, wśród dyskusyjnych wylicza natomiast 2P, 2J, 3J i Jk. Wzmianki te jednak (podobnie jak analogiczne opisy dotyczące Klemensa) należy traktować z rezerwą, jako pochodzące z drugiej ręki i mogące być dziełem, lub przynajmniej punktem widzenia, nie tyle samego Orygenesza, ile Euzebiusza, a zatem wychodzące się najprawdopodobniej z IV wieku. Ujmując najbardziej skrótowo tę kwestię, można stwierdzić na podstawie współczesnych

¹⁷ Por. *Biblia Patristica*, t. 1: *Des origines à Clément d'Alexandrie et Tertullien*, Paris 1975, 524-537. Jak to zostało zaznaczone wyżej, fakt ten nie musi oznaczać i prawdopodobnie nie oznacza, odrzucenia tej księgi i może być wyjaśniony krótkością *Listu* (13 wierszy) oraz jego szczególną treścią.

¹⁸ Por. tamże.

¹⁹ Por. tamże.

²⁰ Por. tamże.

²¹ Por. *Biblia Patristica*, t. 2: *Le troisième siècle*, Paris 1977.

²² Por. Eusebius, HE VI 13, 1 – 14, 9, Sch 41, 104-108, tłum. A. Liseicki, POK 3, 266-269; spec. VI 13, 6 – 14, 1, Sch 41, 105-106, POK 3, 266-267.

²³ Por. tamże VI 14, 1-3, Sch 41, 106. W tekście tym można dostrzec, że stosowane dziś określenie „listy katolickie”, staje się wyróżnikiem całej omawianej grupy listów.

²⁴ Por. *Biblia Patristica*, t. 3: *Origène*, Paris 1980.

²⁵ Por. Eusebius, HE VI 25, 3-14, Sch 41, 126-128, POK 3, 280-283.

badani, że spośród listów katolickich Orygenes akceptował 1P, 1J, Jud, wątpliwości miał natomiast co do Jk, 2P, 2J i 3J²⁶.

Chcąc poznać sytuację omawianej kwestii Listów katolickich na początku IV wieku, najlepiej przywołać słowa Euzebiusza z *Historii Kościelnej*. Otóż, w III księdze przytacza on opinie najważniejszych Ojców i przedstawia ogólnie sytuację dotyczącą kanonu. Potwierdza zatem, że na początku IV wieku brak było dokładnego kanonu biblijnego, tym bardziej więc nie była jasno sprecyzowana sytuacja Listów katolickich, należących do najbardziej kontrowersyjnych ksiąg. Różni autorzy wykorzystywali wszystkie 27 ksiąg biblijnych, ale także wiele innych pism spośród dzieł Ojców Apostolskich czy apokryfów. Euzebiusz, podsumowując obraz sytuacji, przyjmuje orygenesowski podział na pisma „co do których jest powszechna zgoda”, księgi „dyskusyjne” i hereetyckie. *Listy katolickie* znajdują się w pierwszych dwóch grupach. W *Historii Kościelnej* czytamy:

„Opowiadanie nasze tak daleko postąpiło, że można już w jedną całość zebrać pisma Nowego Testamentu, o których się wspomniało. Na pierwszym miejscu położę należy świętą Ewangelij tetradę, po której następuje księga *Dziejów apostołskich*. Po niej trzeba w spisie umieścić *Listy Pawłowe*, następnie tak zwany *Pierwszy List Jana* i tak samo *Pierwszy List Piotra*, dołączając jeszcze można, o ile się komu słusznem wydaje, *Apokalipsę Janową*; czasu sposobnego wyłożymy jakie o niej istnieją opinie. To są księgi powszechnie uznawane. Do wątpliwych zaś, chociaż przez wielu uznawanych, należą: tak zwany *List Jakóba*, *Judy*, *Drugi Piotrowy*, oraz *Drugi i Trzeci List*, przypisywany Janowi, czy to ewangelistcie, czy też jakimś innemu jego współmiennikowi”²⁷.

Począwszy od końca IV wieku możemy mówić o względnej jedności Kościoła co do kanonu Nowego Testamentu, lecz nie można zapominać także o wątpliwościach i różnicach, jakie istniały w tym zwłaszcza zakresie w Kościele syryjskim, a które dotyczyły w dużej mierze niektórych zwłaszcza Listów ka-

²⁶ Por. Metzger, *The Canon of the New Testament*, s. 141; zob. także szerszą analizę problemu, tamże, s. 135-141. Charakterystycznym elementem jest to, że Orygenes nie cytuje 2P, 2J i 3J w żadnym z dzieł zachowanych w j. greckim.

²⁷ HE III 25, 1-4, Sch 31, 133-135, POK 3, 123-124. W innym miejscu (HE III 3, 1, Sch 31, 98, POK 3, 123-124) Euzebiusz pisze także, że z *Listów Piotra* za autentyczny jest uznawany tylko *Pierwszy*, drugi zaś, nie należy do Nowego Testamentu, ale jest przez wielu określane jako użyteczny, dlatego też jest brany pod uwagę wraz z innymi pismami nowotestamentalnymi. Mówiąc natomiast o pismach Jana stwierdza (HE III 24, 17, Sch 31, 133, POK 3, 123), że obok Ewangelii, zarówno dawni, jak i współcześni Euzebiuszowi autorzy, uznają także za autentyczny jego *Pierwszy List*. Pozostałe zaś dwa są – jak mówi – kontrowersyjne (przedstawiając w drugiej księdze HE dzieje Jakuba informuje także, że temu Apostołowi przypisywany jest „pierwszy z tak zwanych *Listów katolickich*”). Przytacza też opinię, że to pismo, podobnie jak i *List Judy*, należący również do siedmiu listów zwanych „katolickimi”, nie jest autentyczny, i motywuje to tym faktem, że spośród dawnych autorów, wspominają je tylko nieliczni. Informuje także (HE II 23, 25, Sch 31, 8, 90, POK 3, 86-87), że oba Listy są czytane publicznie wraz z innymi w wielu Kościołach.

tolickich, a mianowicie: 2P, 2J, 3J i Jud. Listy te przyjęto tam bowiem dopiero w V-VI wieku.

II. KOLEJNOŚĆ LISTÓW W PIŚMIE ŚWIĘTYM I ICH MIEJSCE W KANONIE

Kolejność, w jakiej występują listy, nie jest wszędzie i zawsze jednakowa. Przyjmowany dzisiaj porządek (Jk, 1P, 2P, 1J, 2J, 3J i Jud) jest poświadczony przez większość dokumentów starożytnych. Znajdujemy ją w takich tekstach, jak chociażby: *List Wielkanocny* Atanazego Aleksandryjskiego²⁸ i *Katechez* Cyryla Jerozolimskiego²⁹; również Euzebiusz wspomniał, że Jakub napisał „pierwszy z Listów katolickich”³⁰.

Inna kolejność to: 1P, 2P, 1J, 2J, 3J, Jk i Jud – poświadcza ją III Synod w Kartaginie (397)³¹; natomiast Filastriusz z Brescii († 391) przyjmuje taki układ: „Piotr, Jan, Juda, Jakub”³²; synod w Laodycei (ok. 363) – „Jakub, Piotr, Jan, Juda”³³; *Kanony Apostolskie* – „Jakub, Jan, Juda, Piotr”³⁴. Z kolei Augustyn raz wylicza „dwa listy Piotra, trzy Jana, jeden Judy i jeden Jakuba”³⁵, by na innym miejscu powiedzieć: „listy Piotra, Jana, Jakuba, Judy”³⁶. Rufin zaś ustala je w takiej kolejności: 1P, 2P, Jk, Jud, 1J, 2J i 3J³⁷, a *Dekret Gelazego*: „Jakub, Piotr, Jan, Juda”³⁸, natomiast Juniliusz Afrykańczyk na podstawie kryterium akceptacji w poszczególnych Kościołach ustalił kanon Listów katolickich następująco: 1P, 1J, Jk, 2P, Jud, 2J i 3J³⁹.

²⁸ Por. *Epistula* 39, ed. L.Th. Lefort, CSCO 150, 19 i 151, 37. Tekst zachował się w języku koptyjskim, jego oryginalny tekst wraz z francuskim przekładem zob. S. Athanase, *Lettres festales et pastorales en copte*, CSCO 150, 15-22; 151, 31-40, Louvain 1955.

²⁹ Por. *Catechesis* 4, 36, PG 33, 499.

³⁰ HE II 23, 24, Sch 31, 90.

³¹ Por. DS § 186; zob. wyżej przypisy 9-10.

³² *Diversarum hereseon liber* 88, CCL 9, 255.

³³ Por. *Concilium Laodicenum* can. 60, Joannou I/2, s. 1055: „Listów katolickich siedem: Jakuba jeden, Piotra dwa, Jana trzy, Judy jeden”; zob. A. Znosko, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. 1, Warszawa 1978, 175.

³⁴ Por. *Canones Apostolorum* can. 85, w: *I canoni dei concili della Chiesa antica*, s. 393; Joannou I/2, s. 55: „czternaście listów Pawła, jeden Jakuba, trzy Jana, jeden Judy, dwa Piotra”; zob. ŻMT 42, 293; Znosko, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. 1, s. 33.

³⁵ *De doctrina christiana* II 8, 13, NBA 8, 74.

³⁶ *De fide et operibus* 14, 21, CSEL 41, 62.

³⁷ *Expositio Symboli* 35, CCL 20, 171.

³⁸ *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*, PL 59, 159.

³⁹ *Instituta regularia divinae legis* 1, 6, PL 68, 19, tłum. B. Czyżewski, ŻMT 48, 37-38: „Należą do gatunku pouczającego: [...] jeden św. Piotra do pogan i pierwszy św. Jana [...]. Wielu dodaje pięć innych, które są wymieniane jako kanoniczne Apostołów: to znaczy, jeden list Jakuba, drugi Piotra, jeden Judy, dwa Jana”; zob. B. Czyżewski, *Księgi Pisma Świętego w ujęciu isagogi Juniliusza Afrykańczyka*, Poznań 2003, 100-103.

Wielość zatem przykładów, nie przywiązywanie do tego faktu większego znaczenia przez poszczególnych autorów, a nawet zmiana porządku w dziełach tego samego autora, świadczą o pewnej względności tej kolejności. Dowodzi tego też fakt, że nawet kodeksy przekazujące teksty tego samego autora, podają różne sekwencje. Choć kolejność listów z pewnością nie należy do szczególnie istotnych, można zauważyć, że dość powszechnie umieszczano na początku listy św. Piotra, zapewne ze względu na jego szczególne miejsce w gronie Dwunastu⁴⁰.

Podobnie względne i różne jest miejsce, jakie listy katolickie zajmują w kanonie Pisma Świętego. Zazwyczaj umieszczano je pomiędzy Dziejami Apostolskimi a Listami św. Pawła, jak to np. czyni cytowany wyżej synod w Laodycei (ok. 363), czy też listy Cyryla Jerozolimskiego, Atanazego, Kasjodora i Jana Damasceńskiego. Ale już synod w Kartaginie (397) i Rufin, sytuuje je między Listami Pawłowymi (wraz z Hbr) a Apokalipsą. Podobny układ zachowuje Filastriusz i Juniliusz Afrykańczyk, a także Epifaniusz, u którego poprzedzają one Apokalipsę. W *Kanonach Apostolskich* są one natomiast umieszczone między 14 listami Pawła, a *Listami Klemensa Rzymskiego*; u Augustyna, Innocentego i Izydora z Sewilli – między listami Pawła a Dziejami Apostolskimi; u Hieronima – pomiędzy Dziejami Apostolskimi a Apokalipsą; u papieża Gelazego – po Apokalipsie, na końcu ksiąg Nowego Testamentu; u Jana Chryzostoma zaś znajdują się po Dziejach Apostolskich, jako ostatnie na liście.

Reasumując ten krótki przegląd możemy stwierdzić, że podobnie, jak to zauważyliśmy przy analizie kolejności listów, także ich miejsce w kanonie Pisma Świętego, nie jest dla starożytnych ani oczywiste, ani szczególnie istotne. Zazwyczaj są one łączone z listami św. Pawła, zmienna jest jednak kolejność, w jakiej następują po sobie *corpus paulinum* i Listy katolickie.

III. NAZWA „LISTY KATOLICKIE”

Sama nazwa określająca tę grupę pism była z pewnością znana już pod koniec II wieku, choć trudno jednoznacznie wskazać jej znaczenie lub podać uzasadnienie dla jej stosowania. Z jednej strony używa się ją w przyjętym dzisiaj znaczeniu, czyli powszechny: tak pojmują ją Euzebiusz⁴¹, Hieronim⁴² i Epifaniusz⁴³. Z drugiej zaś terminem tym określa się także inne pisma: tak np. czyni to Klemens Aleksandryjski⁴⁴ i Orygenes⁴⁵. Są też autorzy, którzy używają

⁴⁰ Por. Genovese, *Introduzione a Giacomo, 1-2 Pietro, 1-3 Giovanni, Giuda*, s. 14-15.

⁴¹ Por. HE 2, 23.

⁴² Por. *De viris illustribus* 2 i 4.

⁴³ Por. *Panarion* 51, 3.

⁴⁴ Por. *Stromata* IV 15. Klemens określa tym terminem list przekazany przez Dz 15.

⁴⁵ Por. *Contra Celsum* I 63. Aleksandryjczyk określa tak *List Barnaby*.

tego określenia w stosunku do twórczości heretyckiej, tak jak np. Euzebiusz, który przytaczając tekst Apoloniusza z Efezu informujący o liście napisanym przez Temisona, ucznia Montana, nazywa go „jakimś listem katolickim”⁴⁶. Ten tekst zasługuje też na szczególną uwagę, ponieważ wydaje się, że jest to pierwszy przykład użycia terminu *Listy katolickie*.

Mimo niejednoznaczności i częstotliwości użycia tego terminu, wydaje się, że nigdy nie był on stosowany w odniesieniu do jakiegokolwiek innej księgi Nowego Testamentu (zwłaszcza listów), ale tylko na określenie siedmiu omawianych listów. Nieskuteczne jednak i nieprzekonywujące są próby wyjaśnienia znaczenia i uzasadnienia tego terminu, jak np. ta, zaproponowana przez Ps-Ekumeniusza w *Prologu Komentarza do Listu Jakuba*⁴⁷, który uważa, że listy te były nazywane katolickimi, ponieważ nie były adresowane do konkretnego narodu lub miasta, jak listy Pawłowe, lecz do wszystkich wierzących całego świata. Podobnie nie przekonuje też inna, nowsza hipoteza, która traktuje termin *katolickie* jako synonim *kanonicznych*, widząc w tej nazwie proste stwierdzenie, że były one przyjęte przez Kościół⁴⁸. W konsekwencji trzeba stwierdzić, że współczesna nauka, stoi nadal przed niewiadomą: przyjmując starożytność nazwy „listów katolickich”, nie jest jednak w stanie ostatecznie wyjaśnić jej genezy i znaczenia⁴⁹.

IV. PODSTAWOWE STAROŻYTNE KOMENTARZE⁵⁰ DO LISTÓW KATOLICKICH

W pierwszych dwóch wiekach chrześcijaństwa listy są zasadniczo jedynie krótko wspomniane. Odniesienia do tych ksiąg, zawarte w dziełach Justyna, Ireneusza, czy Tertuliana, są jedynie znakiem obecności listów wśród ksiąg świętych. Dzieli one zresztą w tym względzie los innych ksiąg biblijnych. Podobnie, w późniejszym okresie, pojawiają się komentarze pisane, czy to do poszczególnych ksiąg, czy też do całej grupy. Wydaje się, że istniała, przynajmniej w Kościele Wschodnim, praktyka traktowania Listów katolickich jako pewnej jedności. Podobnie można uznać za prawdopodobne, że początkowo odróżniano listy „katolickie”, czyli te, które cieszyły się autorytetem apostołskim, oraz „kanoniczne”, czyli te, które zostały uznane przez Kościół jako

⁴⁶ HE V 18, 5, SCh 41, 56, POK 3, 231.

⁴⁷ Por. *Commentarii in Epistolam catholicam Jacobi Apostoli. Argumentum*, CPG 7475, PG 119, 453A.

⁴⁸ Por. Genovese, *Introduzione a Giacomo, 1-2 Pietro, 1-3 Giovanni, Giuda*, s. 13-14.

⁴⁹ Por. tamże, s. 14.

⁵⁰ Słowo „komentarz” rozumiem tutaj w sensie szerokim, a więc jako różnego rodzaju próby wyjaśnienia księgi.

autentyczne⁵¹. Współcześnie zachowały się następujące komentarze lub ich fragmenty:

1. Klemens Aleksandryjski (ok. 150-215) – jest autorem *Hypotyposes*, pierwszego znanego nam komentarza do Listów katolickich, który zachował się tylko w nielicznych fragmentach greckich i w dłuższym fragmencie w tłumaczeniu łacińskim⁵². Całe dzieło nosiło tytuł *Hypotyposes*, czyli *Szkice* i zawierało osiem ksiąg. Od Euzebiusza dowiadujemy się, że Klemens krótko skomentował w nim całą Biblię, nie pomijając pism dyskusyjnych, wśród których znajdowały się m.in. *List Judy i inne listy katolickie*⁵³.

Zachowany tekst łaciński pochodzi z tłumaczenia, sporządzonego przez Kasjodora w VI wieku⁵⁴. Nosi zaś tytuł: *Adumbrationes Clementis Alexandrini in Epistulas canonicas*⁵⁵ i zawiera objaśnienia do 1P, Jud, i 1J i 2J. Z zachowanych passusów wynika, że dzieło Klemensa nie stanowiło uporządkowanego komentarza do całości Pisma Świętego, lecz raczej interpretację alegoryczną wybranych fragmentów. Focjusz posiadał jeszcze kompletny egzemplarz tego dzieła i wydał o nim krytyczną opinię⁵⁶. Biorąc pod uwagę niejasną strukturę dzieła, trudno stwierdzić, czy brak komentarzy do 2 P, 3J i Jk oznacza świadomy wybór autora i odrzucenie tych ksiąg, czy też jedynie to, że nie znalazł on w nich tekstów wymagających wyjaśnienia.

2. Dydim Aleksandryjski – to kolejny komentator pochodzący z Aleksandrii (ok. 313-398). Skomentował wszystkie siedem listów⁵⁷, ale miał trudności z zaakceptowaniem 2P jako autentycznego. Komentarz Dydyma dotarł w tłumaczeniu łacińskim, sporządzonym, jak informuje Kasjodor, przez Epifaniasza Scholastyka⁵⁸. Z oryginału greckiego zachowały się tylko nieliczne

⁵¹ Por. Genovese, *Introduzione a Giacomo, 1-2 Pietro, 1-3 Giovanni, Giuda*, s. 25.

⁵² Por. *Hypotyposes* (CPG 1380), ed. O. Stählin – L. Früchtel – U. Treu, GCS 17, Berlin 1970, 195-202, lub PG 9, 729-740 i 743-749. Wydanie nowych fragmentów zob. U. Riedinger, *Neue Hypotyposes-Fragmente bei Pseudo-Caesarius und Isidor von Pelusium*, ZNW 51 (1960) 154-196; S. Krawczyński – U. Riedinger, *Zur Überlieferungsgeschichte des Flavius Josephus und Klemens von Alexandria im 4.-6. Jahrhundert*, ByZ 57 (1964) 6-25. Listę fragmentów por. R. Riedinger, *Pseudo-Kaisarios*, München 1969, 291-293.

⁵³ Por. Eusebius, HE VI 14, 1, Sch 41, POK 3, 267.

⁵⁴ O przekładzie wspomina sam Kasjodor, por. *Institutiones divinae litterarum* I 8, 4, ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1937, 29.

⁵⁵ Por. Cassiodorus, *Complexiones in Epistulas Apostolorum* (CPL 903), ed. O. Stählin – L. Früchtel – U. Treu, GCS 17, 203-215, lub PG 9, 729-740.

⁵⁶ Por. Photius, *Bibliotheca* II 109, ed. R. Henry, Paris 1960, 79-81, tłum. O. Jurewicz: Focjusz, *Biblioteka*, t. 1, Warszawa 1986, 183-184.

⁵⁷ Por. *In epistulas catholicas brevis enarratio* (CPG 2562), PG 39, 1749-1818, lub F. Zoepel, *Didimi Alexandrini in epistulas canonicas brevis enarratio*, Münster 1914.

⁵⁸ Por. Cassiodorus, *Institutiones divinae litterarum* I 8, 6, ed. Mynors, s. 29-30, FCh 39/1, s. 162.

fragmenty⁵⁹. Ten komentarz stał się później jednym z podstawowych źródeł greckich *Katen*.

3. *Kateny*⁶⁰.

a. *Komentarz pierwotny*⁶¹ – jest to edycja Listów katolickich wraz z odnalezionymi scholiami. Komentarz zachował się w kilku kodeksach i jest oparty na komentarzu Dydyma, który stanowi też najprawdopodobniej główne źródło *Katena Andrzeja*.

b. *Katena Andrzeja*⁶² – jest przypisywana mnichowi Andrzejowi z VII wieku. W rzeczywistości jednak może być nieco późniejsza (VII-VIII wiek), dlatego też nie uznaje się już jego autorstwa. Noty wskazujące autorstwo poszczególnych fragmentów należy więc traktować z dużą rezerwą, gdyż także autor *kateny* nie zawsze był w stanie ustalić pochodzenia poszczególnych tekstów.

c. *Katena Ps-Ekumeniusza* – jest niesłusznie przypisywana Ekumeniuszowi⁶³, mówcy z VI wieku. Nie może być bowiem dziełem Ekumeniusza, przynajmniej w obecnej formie. Istnieje jednak możliwość, że wspomniany Ekumeniusz miał udział w jej tworzeniu i przekazaniu. Datuje się ją zazwyczaj na VIII-IX wiek lub nawet później.

d. *Katena Teofilakta* – przypisuje się ją Teofilaktowi z Ochrydy, bułgarskiemu arcybiskupowi bizantyjskiemu (1088-1126)⁶⁴. W swej obecnej formie może być istotnie dziełem Teofilakta, ale – podobnie jak poprzednie – zależy ona bardzo mocno od pierwszych kompilatorów.

e. *Katena arabska*⁶⁵ – pergaminowy XII-XIII-wieczny kodeks 576 w języku arabskim z patriarchalnej biblioteki koptyjskiej w Kairze, zawierający komentarz do Dziejów Apostolskich, Listów katolickich i Listów św. Pawła. Przy komentowaniu przytacza najpierw cały rozdział danego pisma biblijnego

⁵⁹ Por. I.A. Cramer, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, VIII, Oxford 1844 (reprint Hildesheim 1967), 2, 8; 30, 16; 52, 28; 65, 10; 63, 22.

⁶⁰ Na temat *katena* greckich, szczególnie do Listów katolickich por. K. Staab, *Die griechischen Katenenkommentare zu den katholischen Briefen*, „Biblica” 5 (1924) 296-353; R. Devreesse, *Chaines exégétiques grecques*, w: *Dictionnaire de la Bible. Supplément*, ed. L. Pirot, I, Paris 1928, 1084-1234, spec. 1224-1228 (Listy katolickie).

⁶¹ Por. *Commentarius primigenius* (CPG C175 – wszystkie oznaczenia *katena* pochodzą z *Clavis Patrum Graecorum*, IV, ed. M. Geerard, Turnhout 1980), ed. C.F. Matthaei: *SS. Apostolorum septem epistolae catholicae ... Scholia ad septem epistolas catholicas nunc primum edita e codicibus D et H*, Rigae 1784, 181-245; zob. też Devreesse, *Chaines exégétiques grecques*, s. 1225.

⁶² Por. *Catena Andraeae* (CPG C176), ed. Cramer: *Catena Graecorum Patrum*, VIII, s. 1-170.
⁶³ Por. *Ps-Oecumenii commentarii in epistulas catholicas* (CPG 7475 i CPG C177), PG 119, 451-722; zob. też K. Staab, *Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht*, Roma 1926, 93-99. Na temat Ekumeniusza zob. M. Simonetti, *Ecumenio*, DPAC I 1063-1064.

⁶⁴ Por. *Theophylacti commentarii in epistulas catholicas* (CPG C178), PG 125, 1132-1288 i 126, 9-104. Na temat Teofilakta zob. też G. Podskalsky, *Theophylacte d'Achrida*, DSp XV 542-546.

⁶⁵ Por. *Catena arabica* (CPG C179); zob. też Staab, *Die Pauluskatenen*, s. 182-183.

a następnie objaśnia poszczególne jego słowa na wzór Ps-Ekumeniusza. Same objaśnienia są przeważnie anonimowe, niekiedy tylko wskazywane są imiona ich autorów, jak np. Jana Chryzostoma, Atanazego, abby Bazylego, czy Kyriakosa. Prologi przed poszczególnymi listami pokrywają się w zasadzie ze wstępami Euthaliusza.

f. *Katena armeńska*⁶⁶ – jest to armeńska wersja *Kateny Andrzeja*⁶⁷. Jej tłumacz korzystał jednak z innego kodeksu niż ten, który posłużył do wydania katen Ojców greckich⁶⁸, nie ma w niej jednak żadnych dodatków w stosunku do tekstu greckiego.

4. Augustyn – biskup Hippony często nawiązuje do Listów katolickich. Dziełem wprost dedykowanym tej grupie ksiąg biblijnych jest dziesięć homilii do Pierwszego listu św. Jana⁶⁹. Z pism Augustyna wynika, że napisał też komentarz do Listu św. Jakuba, który powstał na podstawie notatek jego słuchaczy⁷⁰.

5. Kasjodor – jest autorem *Complexiones in Epistulas Apostolorum*, które jest częścią dłuższego dzieła, zawierającego zwięzłe komentarze także do innych ksiąg nowotestamentalnych: Listów Pawła, Dziejów i Apokalipsy⁷¹.

6. Komentarz do listów katolickich⁷² – to anonimowy komentarz łaciński do Listów katolickich, pochodzący najprawdopodobniej z 2.poł. VII wieku z Irlandii. Korzystał z niego Ps-Hilary w redakcji *Expositio in VII epistulas canonicas*⁷³.

7. Ps-Hilary z Arles – autor *Expositio in VII epistulas canonicas*⁷⁴, które zachowało się wśród pism Hilarego z Arles (*spuria*). W rzeczywistości, podob-

⁶⁶ Por. *Catena armeniaca* (CPG Supplementum C180), ed. Ch. Renoux: *La chaîne sur l'Épître de Jacques*, PO 43, fasc. 1, Turnhout 1985; *La chaîne sur les Épîtres de Pierre*, PO 44, fasc. 2, Turnhout 1987; *La chaîne sur la Première Épître de Jean*, PO 46, fasc. 1 i 2, Turnhout 1994; *La chaîne sur 2-3 Jean et Jude*, PO 47, fasc. 2, Turnhout 1996.

⁶⁷ Por. CPG C176; zob. też przypis 62.

⁶⁸ Por. Cramer, *Catena Graecorum Patrum*, VIII, s. 1-170

⁶⁹ Por. *In epistulam Iohannis ad Parthos tractatus* (CPL 279), ed. P. Agasse, Sch 75, Paris 1961, tłum. W. Kania – W. Szołdrski, PSP 15/2, 381-504.

⁷⁰ Por. *Retractationes* II 32, CCL 57, 115; zob. także Cassiodorus, *Institutiones divinarum litterarum* I 8, 5, ed. Mynors, s. 29.

⁷¹ Por. *Complexiones in Epistulas Apostolorum, Actuum Apostolorum et Apocalypsis Ioannis* (CPL 903), PL 70, 1319-1418.

⁷² Por. *Commentarius in epistolas catholicas* (CPL 1123a), ed. R.E. McNally, CCL 108B, 1-50; więcej na temat komentarza zob. *Preface*, w: tamże, s. VII-X.

⁷³ Por. poniżej przypis 74.

⁷⁴ Por. *Ps-Hilarii Arelatensis Expositio in VII epistulas canonicas* (CPL 508), CCL 108B, 51-124, lub PLS 3, 58-131.

nie jak poprzednie, pochodzi najprawdopodobniej z Irlandii, gdzie zostało zredagowane na przełomie VII/VIII wieku⁷⁵.

8. Grzegorz Wielki – nie napisał on komentarza do Listów katolickich, ale fragmenty jego tekstów zostały zebrane przez jego sekretarza Pateriusza i krążyły wśród wiernych w formie kateny⁷⁶. Dzieło to zostało jeszcze przepracowane i poszerzone w XII wieku przez francuskiego mnicha Alulfa⁷⁷. Razem stanowią one świadectwo popularności, jaką Grzegorz cieszył się w średniowieczu.

9. Beda Wielebny⁷⁸ – jest autorem dzieła *Super epistulas catholicas expositio* – najobszerniejszego komentarza łacińskiego do Listów katolickich. Beda posiadał dużą wiedzę z zakresu historii, geografii i etymologii, którą wykorzystał w tym dziele. Nie ograniczył się tu tylko do wyjaśnienia trudnych tekstów, lecz przekroczył granice prostego komentarza tworząc rodzaj podręcznika pastoralnego, Listy katolickie zaś posłużyły mu jako baza i punkt wyjścia.

10. Iszodad z Merw – poza kręgiem Kościoła greckiego i łacińskiego, wykorzystanie Listów katolickich było ograniczone ze względu na wątpliwości, co do ich kanoniczności. Komentarz nestorianina Iszodada z Merw z IX wieku⁷⁹ ukazuje w sposób oczywisty, że jego autor, chociaż zmuszony był do nawiązania do trzech ksiąg centralnych grupy, uznawanych przez nestorian za kanoniczne, nie uznawał jednak za kanoniczny żaden z tych listów, co wyjaśnia też jego trudności w ich komentowaniu.

Reasumując wnioski nasuwające się z powyższego przedstawienia, należy stwierdzić, że grupa ksiąg Nowego Testamentu określana jako Listy katolickie dość szybko stała się rozpoznawalna i była ujmowana jako całość, analogicznie do *corpus paulinum*. Sama zaś nazwa „Listy katolickie” jest starożytna, jednak jej pochodzenie i znaczenie nie są w okresie patrystycznym jasne i jednoznaczne. Przyjmowana dziś kolejność listów jest tylko jedną z wielu, poświadczonych

⁷⁵ Por. tamże, McNally, *Praeface*, s. X-XVII.

⁷⁶ Por. *Liber testimoniorum Veteris Testamenti quem Paterius ex opusculis S. Gregorii excerptis curavit* (CPL 1718), PL 79, 683-1136, spec. 1095-1108 (*De testimoniis in Epistolas Catholicas*).

⁷⁷ Por. Alulfus, *Expositio Novi Testamenti*, PL 79, 1137-1424, spec. 1381-1398 (Listy katolickie, oprócz Listu Judy).

⁷⁸ Por. *Super epistolas catholicas expositio* (CPL 1362), ed. D. Hurst, CCL 121, 181-342, lub PL 93, 9-130.

⁷⁹ Por. M. Starowieyski, *Iszodenah z Basra*, w: *Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, 96; Ortiz de Urbina, *Patrologia Syriaca*, s. 217-218.

przez źródła. Dość często, prawdopodobnie ze względu na autorytet św. Piotra, na czoło grupy wysuwają się jego listy, jednak ich miejsce w kanonie Nowego Testamentu jest dosyć zróżnicowane.

Trzeba też zaznaczyć, że omawiane księgi przeszły długą drogę do uznania ich kanoniczności i to właśnie one stwarzały najwięcej problemów starożytnym w zakwalifikowaniu ich do kanonu Nowego Testamentu. Wśród autorów greckich ich objaśnianiem zajmował się Klemens Aleksandryjski i Dydim, komentarz zaś tego ostatniego stanowi podstawowe źródło katen greckich. Nieco później tymi księgami zajęli się też autorzy łacińscy. Chociaż jednak na tym gruncie pojawiło się zdecydowanie więcej komentarzy, to jednak były one bardziej zależne od siebie. Generalnie można stwierdzić, że same księgi, choć krótkie, przyciągały uwagę starożytnych, jednocześnie jednak ich recepcja w Kościele starożytnym wciąż pozostawia nawet dziś wiele pytań bez odpowiedzi.

LE LETTERE CATTOLICHE NELL'ANTICHITÀ CRISTIANA

(Riassunto)

L'articolo presenta brevemente alcuni problemi fondamentali legati alle lettere cattoliche nell'antichità cristiana. In primo luogo dà un breve sguardo sulla presenza delle lettere negli antichi elenchi dei libri canonici e nelle opere dei primi autori del periodo patristico. Osserva che proprio le lettere cattoliche appartengono ai libri più discussi sotto questo aspetto (cinque libri di questo gruppo appartengono ai libri deuterocanonici del Nuovo Testamento). In seguito si va vedere l'ordine delle lettere nel gruppo e il posto che esse occupano negli antichi elenchi dei libri canonici come anche cerca di spiegare l'origine e il significato della denominazione „lettere cattoliche”.

La seconda e principale parte del articolo raccoglie principali commenti antichi alle lettere: *Hypotyposes* di Clemente Alessandrino, *Enarratio* di Didimo, *Catene*, *In epistulam Iohannis* di Agostino, *Complexiones* di Cassiodoro, anonimo *Commentarius in epistolas catholicas*, *Expositio* di Ilario di Arles, frammenti delle opere di Gregorio Magno raccolte da Peterio, *Expositio* di Beda, e infine *Commentario* di Isho'dad di Merv. Alla fine vengono offerte alcune conclusioni generali.